डॉ. भूपेंद्र सर्जेराव निकाळजे

जन्म	:	१४ जून १९७३
जन्मस्थान	:	गेवराई, जि. बीड (महाराष्ट्र)
शिक्षा	:	एम. ए. (हिंदी), एम. ए. (राज्यशास्त्र), बी.एड., एम. फिल. सेट, पीएच.डी.
अन्य	:	विश्व विद्यालय अनुदान आयोग नई दिल्ली द्वारा पुरस्कृत एक लघु–शोध परियोजना पूर्ण। सावित्रीबाई फूले पुणे विश्वविद्यालय बी.सी.यु.डी. द्वारा पुरस्कृत दो लघु–शोध परियोजना पूर्ण। राज्यस्तरीय तथा राष्ट्रीय संगोष्ठीयों में आलेख वाचन तथा अनेक पत्रिकाओं में शोध आलेख प्रकाशित।
संप्रति	:	अध्यक्ष हिंदी विभाग रयत शिक्षण संस्था का राधाबाई काळे महिला महाविद्यालय, अहमदनगर (महाराष्ट्र) e-mail : bsnikalje7@gmail.com

अपूर्व पब्लिकेशन हाउस
apoorvjamadhade@gmail.com

इक्कीसवीं सदी के उपन्यासों का अनुशीलन
डॉ. भूपेंद्र सर्जेराव निकाळजे
अपूर्व पब्लिकेशन

इक्कीसवीं सदी के उपन्यासों का अनुशीलन

डॉ. भूपेंद्र सर्जेराव निकाळजे

Special Issue 7
January, 2018

ISSN-2250-0383
UGC Approved (SL NO. 2630)
Journal No. 48999
IMPACT FACTOR - 0.421

SHODHANKAN

STRATEGY OF WAR AND PSYCHOLOGY

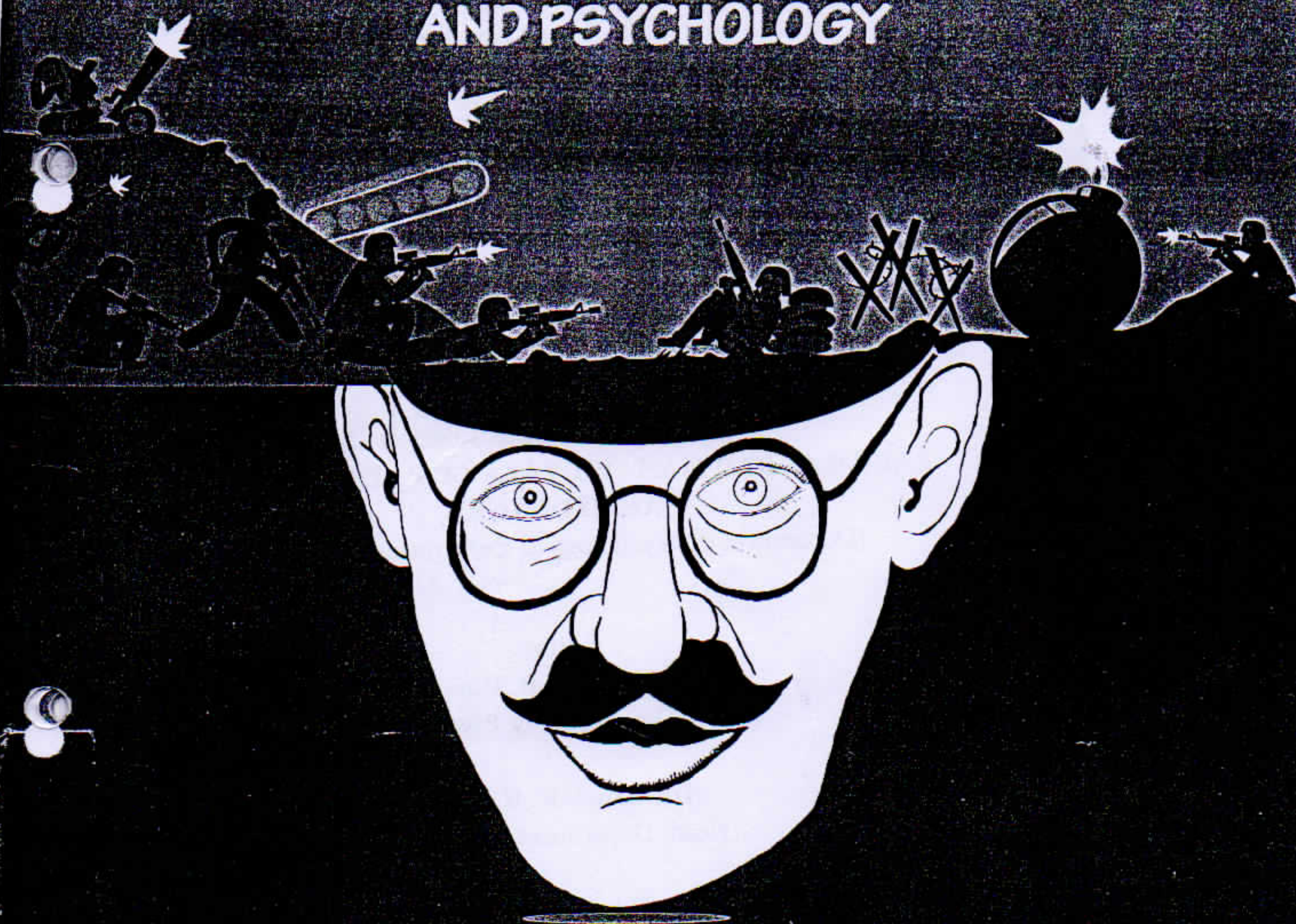

- EDITORS -
Dr. Abhimanyu Dhormare
Dr. Ashok Kanade

Special Issue 7th
January, 2018

ISSN – 2250-0383
UGC Approved SL No. 2630
Journal No. 48999
Impact Factor 0.481

International Multi-Disciplinary Research Journal

SHODHANKAN

UGC - Western Regional Office, Pune Sponsored
National Seminar – 12th & 13th January, 2018

STRATEGY OF WAR AND PSYCHOLOGY

Organised By
Parth Vidya Prasarak Mandal's
BABUJI AVHAD MAHAVIDYALAYA, PATHARDI, DIST - AHMEDNAGAR
(Department of Psychology & Department of History)

Editors
Dr. Abhimanyu R. Dhormare
(Head, Department of Psychology)

Dr. Ashok K. Kanade
(Head, Department of History)

Prof. Arjun S. Kerkal
(Department of History)

Guest Published By
Dr. G. P. Dhakane
Principal,
Babuji Avhad Mahavidyalaya, Pathardi, Dist- Ahmednagar (Maharashtra)

STRATEGY OF WAR AND PSYCHOLOGY

© Editor
Dr. Abhimanyu Dhormare
Mob. 9403294952
Email :ardcanada@gamil.com

Co-Editors
Dr. Ashok Kanade
Mob. 9960655227
Email :kanadeashok001@gmail.com

Prof. Arjun Kerkal
Mob. 9623364635
Email :arjunkerkal123@gmail.com

Guest Published By
Dr. G. P. Dhakane
Principal, Babuji Avhad Mahavidyalaya, Pathardi, Dist- Ahmednagar (Maharashtra)
Typesetters
Arvind Homkar
Mob. 7588079997

Edition
12th & 13th January, 2018

Printing
Kiran Printer.
Place of Publication: Ahmednagar
ISSN No. 2250-0383
UGC Approved SL No. 2630
Journal No. 48999
Impact Factor 0.481

The Editor, Editorial Board & Publisher assume no responsibility for statements and opinions expressed by the authors in this souvenir research paper

[redacted]

व	पांन नंबर
।	242 ते 257
ade	258 ते 263
agad	264 ते 268
hand	269 ते 276
hash	277 ते 283
lra atil	284 ते 290
thod.	291 ते 293
sh 'aykos	294 ते 298
d A. ii	299 ते 303
M. K.	304 ते 310
iholap,	311 ते 313
Govind ie	314 ते 319
kar uma. kant* kha**	320 ते 326
lhan B. nb	327 ते 329
mprasad irao	330 ते 334
Ukhaji nav	335 ते 339
Ravindra sing	340 ते 344

अ.क्र.	पेपरचे नांव	संशोधकाचे नांव	पांन नंबर
74	A Study Of Self-Confidence **And** Interpersonal Behaviour **Style Among** Student Participate In NCC	Dr. Jadhav Ravindra K	345 ते 356
75	Changing Nature Of Warfare **With** Respect To Cyber Warfare	By Rohit Bokil	357 ते 361
76	The Causes Of 1st World War **And Its** Effects On World	Mr. Shirsath Sandip Haribhau,	362 ते 364
77	A Brief Review Of Recent Research Trends In Military Psychology	Nawale S. M.	365 ते 366
78	To Study Of Cyber War And Its Types Of Attacks	Dr. Sanjay B. Shinde	367 ते 370
79	Analytical Study Of Mental Health Among Military Personnel	Santosh Bhikaji Gaikwad	371 ते 375
80	Family Violence In India	Prof. Dr. Sopan Mohite	376 ते 378
81	Strategy Of Wer And Psychology	belnur ramkisan sitaram	379 ते 382
82	War and Peace Psychology Contribution of Psychology to War and Peace	Dr.Sujata L. Waghmare	383 ते 385
83	21 Century – The Future Of Military Psychology	More T.S.	386 ते 388
84	Psychology Of Terrorism	`Vishnu Paghal	389 ते 391
85	A Psycho Historical Analysis Of Dictators Of World War Ii : The Role Of Personality, Psychopathology, And Thinking Pattern	Sandeep D Satonkar	392 ते 397

ISSN NO. 2250-0383

ANALYTICAL STUDY OF MENTAL HEALTH AMONG MILITARY PERSONNEL

79

Santosh Bhikaji Gaikwad,
Head Department of Psychology,
Radhabai Kale Mahila Mahavidyalaya Ahmednagar
(Maharashtra), India. Mobile: - +91-9028567333, Email-
sbmgaikwad@gmail.com

ABSTRACT

Background: *This study aimed to investigate the status of mental health of army personnel whose duration of service is ten and fifteen years.*
Methods: *A sample of 80 military personnel (Duration of Service ten years- N=40 and fifteen years- N=40 Total-N=80) was selected on the basis of purposive sampling method. The troops included all ranks i.e. officers, junior commissioned officers, non-commissioned officers between the age 30 to 40 in the city of Ahmednagar. Data were collected using the Mithila Mental Health Status Inventory by Aanand Kumar and Giridhar Thakur.* ***All of the*** *analyses have been done by statistical package for social sciences* ***(SPSS).***
Conclusion: *It may be concluded that significant difference* ***found in the all*** *dimensions of mental health, except dimension of alienation* ***among military*** *personnel whose duration of service is ten and fifteen years.* ***It is concluded*** *that the better mental health of phase-II (Duration of service* ***11 to 15 Years)*** *than phase-I (Duration of service 05 to 10 Years) Armey personnel.*

Key words: Mental Health and Armey Personnel

Today, mental health is one in all the foremost necessary problems within the world. Many pieces of evidence prove that people with emotional skills, knows well their feelings and conduct them, and understand the others' feelings and effectively face them, are successful and efficient in various scientific areas of life. But people, who are not competent of emotional control over their life, are involved in internal conflicts. Life satisfaction is also one of the most important parameters of measuring mental health. It needs to mention that the life satisfaction is different from well-being, life quality, and gladness. In his definition of life satisfaction, stated it in terms of mental assessment of an individual's life quality; which has cognitive component and is counted as powerful anticipant of mental health. Life satisfaction is in fact, the satisfaction of all spheres of life.

The "new social structure, life style and working of nature" has brought with it new challenges and complex issues. The Armey personnel who go out for work faces stressful situations in marital and family set-up as well as interpersonal relationships at workplace. According to Dr Brock Chisholm, the first Director-General of the World Health Organization (WHO), famously stated that "without mental health there can be no true

ISSN NO. 2250-0383

physical health". Half a century later, we have strong evidence elucidating the bidirectional relationship between mental illnesses – specifically depression and anxiety – and physical health outcomes.

In the present study, the main purpose is analysis the mental health of the Armey personnel.

Statement of the Problem: -

"Analytical study of mental health among Armey Personnel"

Review of previous Researchers:-

The researchers has been reviewed various literature with mental health and life satisfaction. According to Palmore and Liukart (1972), life satisfaction has been defined according to health status, social variables, like income level, family satisfaction, and organizational activities. It is relatively sensitive to changes in circumstances. The study of Maynard (1993) indicated some evidence that as the number of family (work/family) roles increases, scores on occupational adjustment and life satisfaction scales tended to increase. Maynard (1993) indicated some evidence that as the number of family roles increases, scores on occupational adjustment and life satisfaction scales tended to increase. Lewis and Borders (1995) examined 10 factors and their relation to the life satisfaction. Life satisfaction was significantly explained by the resource to the variables of job satisfaction, internal locus of control, regrets regarding life circumstances, sexual satisfaction and leisure time activities. Jan and Masood (2008) who found that with an increase in family income, the overall life satisfaction of women also increases

Objectives:-

The present study is carried out with the following specific objectives:

1) To examine the characteristics of mental health among Armey Personnel
2) To find out whether a significant mean difference exists between the groups formed.

Hypothesis:--

The hypothesis formulated is as under:

- There is no significant difference among the durations of service on their mental health.

Method:-

➢ *Sample*

A sample of 80 Armey Personnel was selected on the basis of incidental cum purposive sampling method. Two samples of 40 (forty) and 40 (forty) married army personal were selected from Ahmednagar Cantonment Board. The troops included all ranks i.e. officers, junior commissioned officers, non-

commissioned officers **between the age 30 to** 40. The division of sample is as follows:

Sample Description (Armey Personnel N=80)

Duration of Service	Serving Officer
05 to 10 Yrs (Phase- I)	N=40
11 to 15 Yrs (Phase- II)	N=40
Total	**N=80**

- ***Data collection tools:***

1. **Mithila Mental Health Status Inventory**: - Standardized by Anand Kumar and Giridhar Thakur (1984).

- ***Statistical Treatment:***

The data collected was analysed by Mean, S.D. and t-test was used for hypotheses testing. Statistics were done using SPSS.

Data analysis and its Interpretation:-

The main purpose of the present study was investigating the level and difference of mental health among Armey Personnel. Result is shown in below given table.

Hy. There is no significant difference among the durations of service on their mental health.

(There is no significant difference between the phase I (Duration of service 05 to 10 Years) and phase II (Duration of service 11 to 15 Years) of service on their mental health)

Table No. 1 Table shows Mean, Std. Deviation and "t" value between the phase I and phase II of service on their mental health.

Area of Mental Health	Duration of Service	N	Mean	Std. Deviation	t
Egocentrism	05 to 10 Years	40	22.16	1.48	5.23**
	11 to 15 Years	40	21.03	1.57	
Alienation	05 to 10 Years	40	21.03	1.21	1.50
	11 to 15 Years	40	20.90	1.18	
Expression	05 to 10 Years	40	21.18	1.61	3.81**
	11 to 15 Years	40	20.39	1.30	
Emotional Unstability	05 to 10 Years	40	20.41	1.96	2.95**
	11 to 15 Years	40	19.60	1.92	
Social Nonconformity	05 to 10 Years	40	18.74	1.64	5.55**
	11 to 15 Years	40	17.62	1.17	
Total Mental Health	05 to 10 Years	40	20.43	1.93	2.91**
	11 to 15 Years	40	19.55	1.88	

df=78, 0.01=2.37, 0.05=1.66 **$**P < 0.01$, $*P < 0.05$ significant**

Above Table show the difference between the **groups of phase-I phase** I (Duration of service 05 to 10 Years) and phase-II (**Duration of service 11 to**

15 Years) among Armey personnel in the various areas of mental health. It indicates that the mean scores for areas viz. egocentrism, expression, emotional unstability and social nonconformity show significant differences between two groups at the 0.01 and 0.05 levels on 78 df grade respectively except than alienation. It is concluded that the better mental health of phase-II than phase-I Armey personnel.

There may be a true causal link between the duration of service and better health. Service could improve health outcomes in a variety of ways. It may result in two incomes, as well as economies of scale, up economic well-being. Having a lot of financial gains may, in turn, improve health outcomes by enhancing access to health care or lowering stress. Additionally, a relation could play an important role in monitoring and encouraging healthy behaviours, as well as in discouraging unhealthy ones. A high score on MMHSI is indicating of poor mental health.

The results have not supported the hypothesis stating that "There is no significant difference among the durations of service on their mental health." Thus this hypothesis is rejected.

The results are consistent with the study conducted by Lillard, Lee A. and Constantijn W.A. Panis (1996), Murray, John E (2000), Waite, Linda J. (1995), who found that there is positive link between the duration of marital life and better mental health. Manzoli, Lamberto, Paolo Villari, Giovanni M. Pirone, and Antonio Boccia (2007), and Williams, Kristi and Debra Umberson (2004), reported a positive relationship between duration of marital life and mental health.

Graph No. 1.-The following graph clearly shows this analysis.

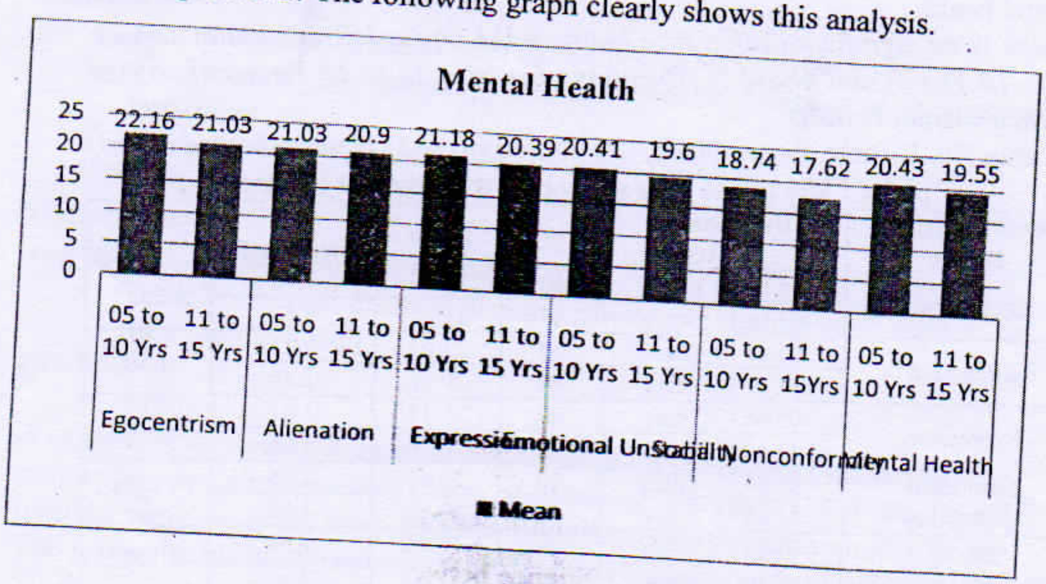

Graph No. 1. Shows **mean values of between** the phase I and phase II of service on mental health **among Armey** Personnel. It indicates that the better mental health of phase-II **than phase-I Armey** Personnel.

Conclusion:-

It may be concluded that significant difference found in the all dimensions of mental health, except dimension of alienation among military personnel whose duration of service is ten and fifteen years. It is concluded **that** the better mental health of phase-II (Duration of service 11 to 15 Years) than phase-I (Duration of service 05 to 10 Years) Armey personnel.

Bibliography:-

- Dolan P., Peasgood, T., & White, M. (2008), Do we really know what makes us happy? A review of the economic literature on the factors associated with subjective well-being, *Journal of Economic Psychology, 29*, 94–122.
- Hall, F.S., & Hall, D.Y. (1979). The two-career couples. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Jason Fletcher. (2009). All in the Family: Mental Health Spillover Effects between Working Spouses. Contributions to Economic Analysis and Policy Berkeley. 9(1):1
- Jan, M. &Masood, T. (2008). An assessment of life satisfaction among women. *Home Comm. Sci., 2,* 33-42.
- Lewis, V.G. & Borders, L.D. (1995). Life satisfaction of single middle aged professional women. *Journal of Counseling and Development, 74,* 94-100.
- Maynard, M. (1993). A comparison of female professionals' role profiles with occupational adjustment and life satisfaction. *Journal of Employment Counseling, 30,* 133-142.
- Maynard, M. (1993). A comparison of female professionals' role profiles with occupational adjustment and life satisfaction. *Journal of Employment Counseling, 30,* 133-142.
- Masnain, N., Shahnawaz, M.G. & Sharma, S. (2001). Life satisfaction in working couples. *Journal of Pscho- Cultural Dimensions, 17*
- Palmore, E. *8,* Liukart, C. (1972). Health and social factor related to life satisfaction. *Journal of Health and Social Behavior, 13,* 68-80.
- Rapoport, R. ,& Rapoport, R.N. (1971). Dual-career families. London, England: Penguin.
- Website: - http://www.apa.org/topics/index.aspx

Radhabai Kale Mahila Mahavidyalaya

आंतरराष्ट्रीय
आंतरविद्याशाखीय परिषद

International Interdisciplinary Conference

Aspects of Folk-Culture in Literature at National and International Level

देशविदेशातील लोकसंस्कृतीचे साहित्यातील दर्शन

संपादक
डॉ. स्नेहल तावरे

१४. लोककलेतील लोकसंस्कृतीचे विविध कलाविष्कार

१५. 'स्त्री'गीतात निसर्गदर्शन - डॉ. शीला गाढे /९९

१६. एकविसाव्या शतकातील आदिवासी संस्कृती - डॉ. लता महाजन /१०६

१७. लोकसहित्यातील एक देखणं लेणं - उखाणा : परंपरा आणि स्वरूप - डॉ. पुष्पा गावीत /११२

१८. लोकगीतांचा आध्यात्मिक दृष्टिकोण - प्रा. वंदना जोशी /११७

१९. बहुभाषिक जैन साहित्याचे पैलू (मध्ययुगीन कालखंडासंदर्भात) - डॉ. संतोषराव ठाकरे /१२४

२०. मराठी लोकसंस्कृतीतील स्त्रीप्रधान लोकाविष्काराची रूपे - डॉ. जगदीश आवटे /१२९

२१. लोकसंकृतीचे उपासक संत गाडगेबाबा - डॉ. उज्वला भोर /१३६

२२. लोकसंस्कृती व स्त्रीवादी साहित्य यांचा बदलता अनुबंध - डॉ. राजाराम गावडे /१४४

२३. जन्म ते मृत्यू आणि महाराष्ट्रातील लोकसंस्कृती : एक अन्वय - डॉ. द. के. गंधारे /१५०

२४. संगीतामध्ये लोकसंस्कृतीचे पैलू - डॉ. संजय नगरकर /१५७

२५. लोकसंस्कृतीचा अविभाज्य घटक - दैवते - डॉ. संगीता बापट /१६४

२६. पुणे येथील पर्वती परिसरातील लोकसंस्कृती - डॉ. संजय घोडेकर /१७०

२७. महाराष्ट्र संस्कृती व (लोक) साहित्याविष्कार - डॉ. महालक्ष्मी मोराळे /१७६

२८. लोकसंस्कृती आणि वारकरी चळवळ - डॉ. पौर्णिमा बोडके /१८३

२९. लोकसंस्कृतीचे स्वरूप - डॉ. गजानन जाधव /१८९

३०. लोकसंस्कृतीचा उपासक : वासुदेव - प्रा. जयश्री थोरवे /१९७

- डॉ. दादासाहेब कोळी /२०४

३१. संत तुकारामांच्या साहित्यातील लोकसंस्कृतीचे विविध पैलू - डॉ. महादेव वाळुंज /२११

३२. मराठी साहित्यातील जैन लोकगीतांचे पैलू - श्रीमती सुनीता आवटे - डॉ. जगदीश आवटे /२१८

३३. लोकनायक तुलसी - डॉ. वीणा मनचंदा /२२५

३४. हिंदी साहित्य में लोक-नृत्य - श्री. अजित रेखी /२३१ - डॉ. अमरजा रेखी

३५. हिंदी उपन्यासों में लोक संस्कृति : (आँचलिक उपन्यास 'मैला आँचल' के सन्दर्भ में) - डॉ. अमरजा रेखी /२३५

३६. 'सूरसागर' में लोक-संस्कृति के दर्शन - प्रा. मंगला भवर /२४०

37. Folk Music - **Dr. Shubhangi Bahulikar /247**

38. Visual Folk Art Inspired Brand Design - **Prof. Ranjana Dani /254**

39. Simhasth Kumbhamela – 2015, Nashik (Maharashtra) - **Dr. Dattatraya Gadhe /262**

40. Globalization and It's Impact on Indian Culture - **Dr. B.Y. Deshmukh /269**

41. Aspects of Folk Culture in Design at National and International Level - **Prof. Sumedha Sahasrabuddhe /274**

42. Chinua Achebe's Things Fall Apart: Exploring the Ibo Culture and Folk Aspect in it **Dr. Swati Braham Singh / 281**

43. Marketing of Library Services : A Publicity Tool - **Dr. Nilesh Gawande /289**

44. Folk Culture in Typography Reviving Modi-Script - **Dr. Rajendra Thakre /295**

45. Significance of Prasad in Indian Folk Culture...' An offering to the Indian Gods' - **Prof. Ranjana Dani Nupur Joshi /301**

बहुजन समाजातील ग्रामीण स्त्रीपर्यंत अजून झिरपलेली नाही. ती जेव्हा तळागाळातील स्त्रियांपर्यंत पोहोचेल तेव्हा वेदना आणि विद्रोह, यांचा एक सर्वंकष आविष्कार पाहवयास मिळेल. मध्यमवर्गीय स्त्री गोंधळलेली आहे. ती उच्चवर्गीय स्त्रियांच्या संपन्न व मुक्त जीवनाकडे आशाळभूतपणे पाहात आहे. प्रत्यक्षात कौटुंबिक दडपणे आणि आर्थिक विवंचना यामुळे प्रचलित सांस्कृतिक मूल्यांशी तिला तडजोड करावी लागते. लोकसाहित्यातील स्त्रीमनाची उदात्तता आजच्या स्त्रीवादी साहित्यात म्हणावी तशी दिसत नाही. समानतेचे व समतेचे तत्त्व घेऊन पुढे पाऊल टाकत नाही हे दिसते.

स्त्रीमुक्तीची चळवळ अधिक व्यापक आणि एकसंध होईल तसे स्त्रीवादी साहित्य प्रभावी होईल. त्यासाठी केवळ पुरुषी वर्चस्वाविरुद्धच नव्हेतर एकूण वर्चस्वभावनेविरुद्ध भूमिका घ्यावी लागेल. यासाठी तिला देशी विचारांचाही आधार घ्यावा लागेल. नव्या व्यक्तिवादी प्रेरणा आणि परंपरागत कुटुंबव्यवस्था यातील ताण मिटवणाऱ्या पुनर्रचनेचा शोध घ्यावा लागणार आहे. तरच स्त्रीमुक्तीची चळवळ व स्त्रीवादी साहित्य आपले वेगळे स्थान निर्माण करील. एकूणच लोकसाहित्यातील स्त्री व आजचा स्त्रीवाद घेऊन जीवन जगणारी स्त्री यांचे सुख-दुःख, समस्या एकच असल्या तरी स्त्रीमुक्तीच्या चळवळी, स्त्री संघटना, स्त्रीवादी साहित्यातून स्त्रीबदलाची भूमिका नव्याने मांडू पाहत आहे. हे मान्य करावे लागेल.

संदर्भसूची

१. दुर्गा भागवत, 'लोकसाहित्याची रूपरेषा' पृष्ठ – २६–२७.
२. विजया राजाध्यक्ष, 'मराठी वाङ्मयकोश', खंड चौथा समीक्षा संज्ञा, मुंबई – पृष्ठ ३०४.
३. प्रभाकर मांडे, 'लोकसाहित्याचे स्वरूप', परीमल प्रकाशन, औरंगाबाद – १९७८. पृष्ठ २३२.
४. व्यवहारे शरद, 'लोकसाहित्य संकल्पना व स्वरूप', कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, पृष्ठ १३७.
५. सुमती लांडे, 'स्त्रीवाद', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, पृष्ठ ०४.
६. उनि, विजया राजाध्यक्ष, पृष्ठ ४०९.
७. तत्रैव, पृष्ठ ४१०.
८. तत्रैव, पृष्ठ ४११.

ꙮꙮ

महाराष्ट्रातील लोकसंस्कृती आणि 'जन्म ते मृत्यू : एक अन्वय'

डॉ. संजय नगरकर

लोकसंस्कृती – अर्थ व स्वरूप :

''लोक म्हणजे परंपरागत जीवनशैलीचा अंगीकार केलेला सामान्य माणूस. या सामान्य माणसांनी सिद्ध केलेली, स्वीकारलेली आणि आचरणात आणलेली जी संस्कृती ती लोकसंस्कृती होय.''[१] या शब्दांत डॉ. द. ता. भोसले 'लोकसंस्कृतीयची व्याख्या करतात. भारतातील लोकसंस्कृतीचा विचार करताना, भारत हा देश विविधतेने नटलेला आहे, हजारो जाती, भाषा, पंथ आणि तितक्याच लोकप्रथा व परंपरांनी येथील लोकसंस्कृती संपन्न झालेली आहे हे लक्षात घ्यावे लागते. येथील लोकजीवन आणि लोकसंस्कृतीवर तेथील भौगोलिक परिस्थितीचा व हवामानाचा प्रभाव आहे. वेशभूषा, अलंकार, वस्त्र-प्रावरणे, लग्नविधी, जन्मविधी, मृत्युविधी, सण-उत्सव, प्रथा-परंपरा, रीति-भाती, भाषा या सर्वांनी मिळून ही लोकसंस्कृती साकार झाली. आदिम अवस्थेपासून कृषिसंस्कृतीच्या उदयापर्यंत या लोकसंस्कृतींनी चांगलेच बाळसे धरले. त्यातूनच विविध कला जसे नृत्य-नाट्य-चित्र-वाद्य-संगीत-शिल्प-साहित्य निर्माण झाले; परंतु वैदिक संस्कृतीच्या उदयानंतर या लोकसंस्कृतीवर आक्रमण होऊ लागले. काही लोकसंस्कृतींमध्ये सरमिसळ होऊ लागली, तर काही लोकसंस्कृती काळाच्या ओघात नष्ट झाल्या; परंतु डोंगरदऱ्यांमध्ये, रानावनात राहणाऱ्या टोळ्यांमध्ये, सामाजिक व धार्मिकदृष्ट्या अस्पृश्य म्हणून सर्व प्रकारच्या ज्ञानापासून वंचित लोकसमूहांमध्ये लोकसंस्कृतीचे अस्तित्त्व अबाधित राहिले. या संदर्भात डॉ. यशवंत मनोहर म्हणतात, ''आर्यपूर्व काळापासून भारतात लोकसंस्कृती नांदत आली आहे. आर्यांनी येथील आर्येतरांना आपल्याहून निराळे-परके म्हणून लोक म्हटले. वैदिक आणि जन, वैदिक आणि लोक अशा दोन जीवनधारा वेदकाळात आणि वेदोत्तर काळात आपणास दिसतात.''[२] तसेच डॉ. द. ता. भोसले यांनी ग्रामीण परिसरात नांदणाऱ्या लोकसंस्कृतगीते वैदिक संस्कृतीचे अनेक विशेष पाहावयास मिळतात. तर वैदिक संस्कृतगीते लोकसंस्कृतीचे यात्वात्मक विधी अन् आदिशक्तीची उपासना पाहवयास मिळते. या दोहोंच्या

समन्वयातूनच आजची आपली भारतीय संस्कृती म्हणून ओळखली जाते.' असे म्हटले आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात यंत्रयुगाच्या आगमनामुळे लोकसंस्कृतीच्या अस्तित्वावरच गदा आल्यामुळे लोकसंस्कृती व आनुषंगिक लोककला-लोकसाहित्याच्या संगोपनाची व अभ्यासाची आवश्यकता निर्माण झाली. त्यातूनच सरोजनी बाबर, दु. का. संत, दुर्गा भागवत, द. ग. गोडसे, गंगाधर मोरजे यांसारख्या लोकसंस्कृतीच्या अभ्यासकांची एक सशक्त परंपरा निर्माण झाली. विद्यापीठांमधून लोकसाहित्य व लोकसंस्कृतीचा अभ्यास केला जाऊ लागला. खरे तर यामागे अव्वल इंग्रजी कालखंडात इंग्रजांनी दिलेल्या संशोधकीय दृष्टीची व केलेल्या प्रयत्नांची प्रेरणा होती हे मात्र खरे. आज लोकसंस्कृती व लोकसाहित्याचे आयाम बदलत आहेत. एकीकडे माहिती तंत्रज्ञानाच्या स्फोटामुळे व जागतिकीकरणाच्या रेट्यामुळे संपूर्ण जग हे आभासी जग झाले आहे; परंतु त्याचवेळी या नवतंत्रज्ञानाने जगातील अनेकविध लोकसंस्कृतींच्या अभ्यासाची दालने खुली केली आहेत. महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीकडे त्यादृष्टीने पाहताना बदललेली मूल्ये आणि पारंपरिक लोकसंस्कृती यांच्या विरोधाभासातून ग्रामीण साहित्य, जनवादी साहित्य. आदिवासी साहित्य, दलित साहित्य, भारुड, गोंधळ, धनगरी सुंबरान, हुईक. वारली कला यांचा नव्याने अभ्यास करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. कारण डॉ. मनोहर म्हणतात त्याप्रमाणे, "लोकवाङ्मय आज मूल्यांतर करीत आहे. ते केवळ देहच बदलून घेत आहे असे नाही तर प्राणही बदलून घेत आहे."[४]

महाराष्ट्रातील लोकसंस्कृती :

महाराष्ट्र राज्यापुरता विचार करावयाचा झाल्यास, हे राज्य मराठी भाषकांचे राज्य मानले जाते; परंतु तरीही "कोस कोसपर पाणी बदले । बारह कोसपर बाणी ।।" या उक्तीप्रमाणे येथेही गोंड, भिल्ल, पावरा, कोरकू, कैकाडी, वैदू, कातकर, कोंकणी, कोळी, वडार, कोळी, भोई... अशा नानाविध आदिम जमाती व त्यांच्या तितक्या आगळ्यावेगळ्या भाषांची लोकसंस्कृती स्वतःचे वेगळेपण राखून आहे. ग्रामीण भागातील कृषिकेंद्रित व्यवस्थेत तर वैदिक आणि अवैदिक अशा दोन्ही प्रकारच्या संस्कृतीचे मिश्रण झाले आहे. येथील कुटुंबव्यवस्था, लग्नविधी, जन्मविधी, मृत्युविधी, सण-उत्सव, प्रथा-परंपरा, लोकरुढी आणि लोकसंकेत, म्हणी, वाक्प्रचारांसारखी भाषिक अंगे या सर्वांवर या मिश्रणाचा प्रभाव पडला आहे. महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीतील काही बाबींचा स्वतंत्रपणे आढावा घेता येईल.

ग्रामदैवते, रूढी, प्रथा, धर्मश्रद्धा व जन्मविधी :

आदिम काळात यातुविद्या, भुते-खेते, निसर्गप्रतीके, लोकसमज

अस्तित्वात आले ते भीतीपोटीच. या भूत नावाच्या अदृश्य शक्तीतूनच देव ही कल्पना आकाराला आली व पुढे 'धारणात धर्मः' या उक्तीप्रमाणे धर्मही अस्तित्वात आले. महाराष्ट्र हेदेखील भारत देशाप्रमाणेच कृषिसंस्कृतीवर उभे असलेले राज्य. गावगाड्यातील लोकजीवन शेती व शेतीशी संबंधित गोष्टींवर चालते. स्त्री ही या सर्व लोकजीवनाचे शक्तिकेंद्र. त्यामुळे सर्वप्रकारच्या प्रथा-परंपरा व रीतिरिवाज स्त्रीकेंद्रितच असल्याचे दिसतात. उदा. भूमीला मातृशक्तीचे प्रतीक मानून तिची विधिवत पूजा करणारा बळिराजा जे सणउत्सव साजरे करतो, त्यात स्त्रियांशी निगडित बाबीच मोठ्या प्रमाणात पाहवयास मिळतात. या संदर्भात दुर्गा भागवत म्हणतात, "देव ही भुतांची देणगी होय."[५] महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यांत प्रारंभीच्या या देवतांचे गारुड लोकमनावर होते, त्यातील बहुतांश देवता या आदिशक्ती, आदिमाया स्वरूपातील स्त्रीदेवता होत्या. यात काही उग्र-भयंकर, बळी घेणाऱ्या देवता होत्या. त्यात मरीआई, लक्ष्मीआई, सटवाई, म्हसोबा, यल्लमा, बिरोबा, काळभैरव यांचा समावेश होतो. गावावर पटकीचे आक्रित येऊ नये म्हणून मरीआईचा गाडा ओढण्याची व तिची जत्रा भरवण्याची प्रथा त्यातूनच पुढे आली. आजही ग्रामीण भागात आषाढाच्या दिवसात दर मंगळवारी लखाई (लक्ष्मीआईला) तेलकट-तिखटाचा नैवेद्य दाखविण्याची, शेताच्या बांधावरील म्हसोबाला कोंबडी-बकऱ्याचा बळी देण्याची पद्धत आहे. यास कोणी कंदुरी म्हणतो तर कोठे पांजी असे म्हटले जाते. अमावस्येला गंडे-दोरे भारणे, लिंबू-मिरची, काळी बाहुली बांधणे, चौरस्त्यावर कोंबडीचे अंडे कोळशाने खुणा करून उतरून टाकणे, फिसके उतरवणे यांसारख्या गोष्टी केल्या जातात. आजही दसऱ्याला तुळजापूरच्या भवानीआईला अजाबळी दिला जातो. या सर्व गोष्टींमागे भूत-खेत, करणी-कवटाल यांसारख्या भीतिप्रद बाबींचा व धर्मश्रद्धांचा प्रभाव आहे. केरसुणीने नजर उतरवणे व तेही लयबद्ध पद्धतीने...

"काळी आई येती, काळं लुगडं नेसती,
काळं झंपर घालती, काळी पोत घालती,
हाती काय घेती ? लक्ष्मीचा फडा,
दृष्टबाई दृष्टबाई, जावं तुमच्या घरा..."

असे म्हणत-म्हणत. हा प्रकार सर्रास दिसतो. सटवाई मुलाच्या जन्मानंतर पाचव्या दिवशी त्याच भविष्य कपाळी लिहून जाते असा लोकसमज असल्यामुळे पाचव्या दिवशी पाची नावाचा विधी तर बाराव्या दिवशी बारसे घालण्याची प्रथा आहे. स्त्रीदेवतांबरोबरच खंडोबा, आग्यावेताळ, मुंजा, पीर, जोतिबा, नरसोबा, महापुरुष, शंभुमहादेव, नाथसंप्रदायाच्या उदयानंतर व प्रभावानंतर कालांतराने नवनाथ हे भावभक्तीचे विषय झाले. त्यांच्या जन्मकथाही चमत्कारिक आहेत. याबाबत प्रा. सदाशिव पाटील म्हणतात, "प्रत्येक देवतेच्या मागे काहीतरी

होते.

या सर्व लोकसमज, लोकप्रथा व लोकपरंपरांनी युक्त लोकसंस्कृतीचे भाषिक आविष्कारही त्याच पद्धतीचे होते. लोकभाषांमधील शब्दकळाही लोकसंस्कृतीने प्रभावित होती. विशेषत: कृषिसंस्कृतीचे आगमन झाल्यावर शेतीशी संबंधित वाक्प्रचार, म्हणी, प्रतीके, लोकसाहित्यातून व्यक्त झालेली दिसतात. दिवाळीच्या दुसऱ्या दिवशी बली प्रतिपदा असते त्यावेळी भूमिपुत्रांचा राजा बळीची आठवण काढून इडा पिडा टळो । बळीचे राज्य येवो ।। असे मोठ्याने म्हटले जाते. डोळ्याची खासाडं होणे, पाचर मारणे, झेंगा फिरवणे, पाणी देणे, मूठ मारणे, तांदुळ भारणे, कवटी फुटणे, घागर भरणे, काडीमोड घेणे. माडाला तहान लागणे, झोऱ्या, मरळ, सुगडं, केरसुनी, कासरा, हुरडपुक्या. परसाला जाणे, येरवाळीच येणे.... यासारखे एक ना अनेक शब्द या संस्कृतीची देण आहे.

"मिरगाआधी पाऊस पडतो रोहिणीचा
भावाआधी पाळणा हालतो बहिणीचा."

या जात्यावरच्या ओवगीते लोकसंस्कृती-निसर्गचक्र-भाषिक व्याकरण व साहित्यसौंदर्य यांचे सुंदर मिश्रण झालेले दिसते. आपल्या समाजात भाऊ मोठा असला तर बहिणीचे लग्न आधी केले जाते. पर्यायाने तिला त्याच्या अगोदर मूलबाळ होणार म्हणजे पाळणा हालणार. हे लोकसमाजातील सत्य सांगताना निसर्गचक्रातील मृगनक्षत्राआधी रोहिणी नक्षत्राचा पाउस पडतो; ह्या नक्षत्रक्रमाचा वापर केलेला आहे. तसेच भाऊ-मृग, बहिण-रोहिणी असे व्याकरणिक लिंगसाम्य व लयबद्ध, यमकबद्ध रचना असा अनोखा आविष्कार साध्या अशिक्षित, ग्रामीण स्त्रीने केलेला पाहून आश्चर्य वाटते.

महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतगीतील अशा अनेक जागा आहेत की, या अजून अनघड आहेत. मानवाच्या जन्मापासून मृत्यूपर्यंत आदिम काळापासून सामान्य माणसाने निर्माण केलेल्या, जपलेल्या आणि जोपासलेल्या लोकसंस्कृतीचा जागतिक संदर्भासह विचार केला तर काही साम्ये विशेषत्वाने पाहावयास मिळतात. ती म्हणजे...

१) खरी लोकसंस्कृती ही भौतिक सुधारणांपासून दूर असलेल्या लोकसमूहांनीच जपून ठेवलेली दिसते.
२) जन्म, मृत्यू, स्वसंरक्षण, वंशसवर्धन यांच्याशी संबधित यात्वामक विधिपरंपराभोवती लोकसंस्कृतींचे जाळे विणलेले दिसते.
३) निसर्ग आणि नैसर्गिक घटना यांचा प्रतीकात्मक, चिन्हात्मक आविष्कार हे या लोकसंस्कृतींचे व्यवच्छेदकत्व दिसते.
४) कालानुरूप पाण्याच्या जागा पाहून अस्तित्वात आलेली कृषिसंस्कृती आणि पाठोपाठ आक्रमण केलेल्या वैदिक संस्कृतीमुळे लोकसंस्कृतींवर

अतिक्रमण झाले.

- आजचा काळ हा उत्तर वसाहतकाळ, माहिती-तंत्रज्ञानाच्या विस्फोटाचा काळ म्हणून ओळखला जातो. उरल्यासुरल्या लोकसंस्कृती संक्रमण अवस्थेतून जात आहेत. त्यांचे परिशीलन, परिष्करण व संशोधन करण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भ :

१. 'लोकसंस्कृती आणि जागतिकीकरण', डॉ. द. ता. भोसले, 'दर्शन'-दिवाळी, २००५. संपा. : प्रवीण बांदेकर, पृ.८
२. 'लोकवाङ्मयाचे भवितव्य', डॉ. यशवंत मनोहर, म. सा. पत्रिका, एप्रिल-जून १९८७. अंक : २४१, पृ.३५
३. उ.नि., डॉ. द. ता. भोसले, पृ. ६.
४. उ.नि., डॉ. यशवंत मनोहर, पृ.३७.
५. 'धर्म आणि लोकसाहित्य', दुर्गा भागवत, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, आ. पहिली, १९७५, पृ. ४२.
६. 'ग्रामदैवते आणि लोकगीते', प्रा. सदाशिव पाटील, 'सक्षम समीक्षा : कविता विशेषांक', जाने.-मार्च २०१२, पृ.४०.
७. पाहा :- 'लोकसाहित्यावरील कृतिसत्राच्या निमित्ताने एक वादळ', डॉ. आनंद पाटील, म. सा. पत्रिका, अंक २६८, जानेवारी-मार्च १९९४, पृ. ६८.
८. पाहा :- 'धर्म आणि लोकसाहित्य', दुर्गा भागवत, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, आ. पहिली, १९७५, पृ.२०.

❀❀❀

Planning and Development Section, SPPU, Pune
Sposored

NATIONAL CONFERENCE
ON
BIO-INSPIRED MATERIALS IN SCIENCE

BIMIS-2018

Organized By -

P G Department of Chemistry,

Ahmednagar Jilha Maratha Vidya Prasarak Samaj's

NEW ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, AHMEDNAGAR

(NAAC Reaccredited A⁺⁺ Grade with CGPA 3.79)

(DST-FIST Sponsored, DBT Star Sponsored, CPE Recognized by UGC)

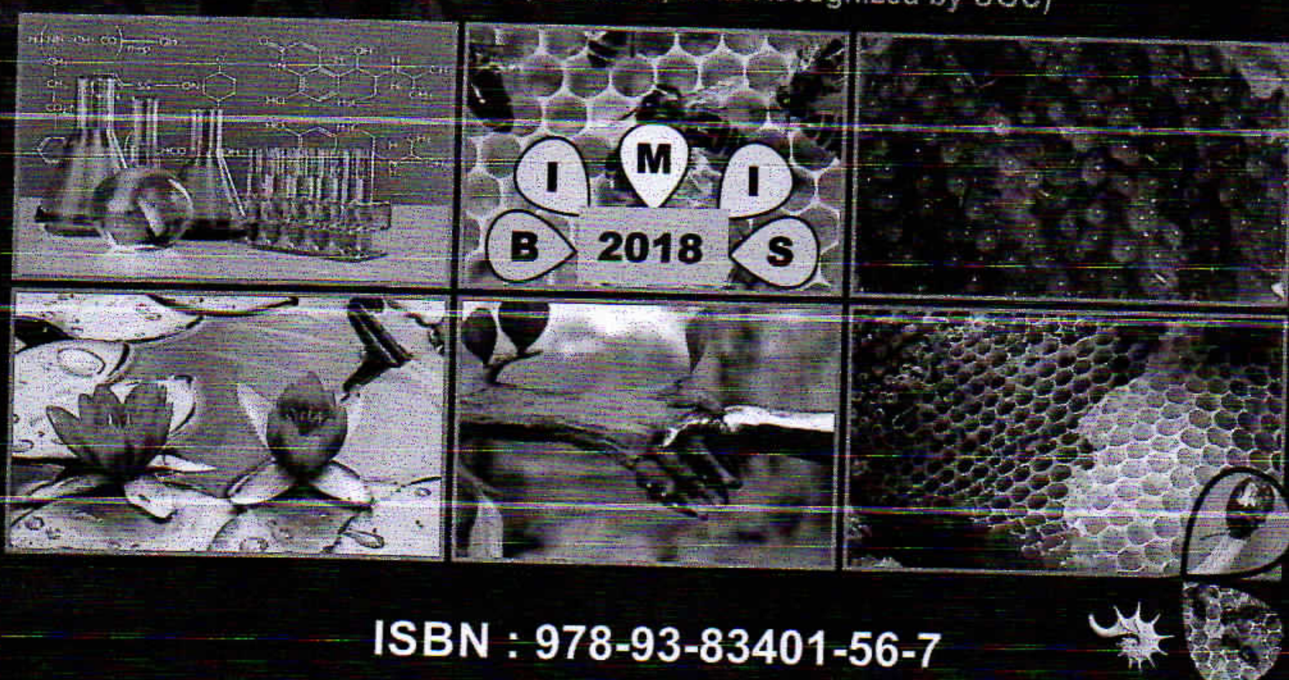

ISBN : 978-93-83401-56-7

Sr. No.	Title of Paper	Name of Author
11	Characterization of Bold Seed Mutant in Chickpea through Induced Chemical Mutagenesis	Barshile Jagannath
12	Solar Photocatalytic Degradation of Methylene Blue Using Co-Doped TiO_2 Nanoparticles	S.R. Kande, U.G. Ghoshir, M.F. Shaikh, B.Y. Pagare, S.K. Narwade, S.B. Pawar, A.E. Athare, A.B. Gambhire
13	Antimycobacterial Screening of Thiazolyltriazoles	Mhaske P C, Mhaske S D, Salve S P, Zaware B H, Karale B K, Takate S. J
14	Microwave Assisted Synthesis of Piperazine Nucleus Containing Azoles	H. N. Akolkar, B. K. Karale
15	Study of Extent of Drinking Water Analysis in Jamkhed Taluka	G. N. Ghumare, A. E. Athare
16	Simultaneous Estimation of Clopidogrel bisulphate and Atorvastatin Intablet Dosage form	Manisha R. Sawant, and Anjali S. Rajbhoj
17	Anti-Bacterial Potential of Tridaxprocumbens leaf exract against some Clinical Pathogens	S. S.Bhagwat, V. V Ghodake, Salve S. P.
18	Mechanism and Kinetics of Thermal Decomposition of Mixture of Copper Oxalate and Barium Oxalate in the Mole Ratio (3:2)	S. K. Zaware, S. S. Jadhav
19	Synthesis and Characterization of Zinc Tartrate	R.T.Jadhav, A. E. Athare,
20	Synthesis Characterization and Antimicrobial Activity of Sulphur Doped ZnO Nanoparticles	A.E. Athare, S.B.Bhingardive, D.V.Aware
21	Survey Paper On A Bio Inspired 3D Artificial Compound Eye	Samrudhi Rajendra Kaware ,Jayashri Ramrao Mulay
22	Synthesis Characterization and Antimicrobial Activity of ZnO Nanoparticles	A.E. Athare, S.B.Bhingardive , D.V.Aware.
23	Synthesis and Investigation of Properties of Nanocrystalline Cadmium Oxide by Sol Gel Technique.	P.G. Rohokale, D.R. Thube, S.G. Kundalikar, S.D. Mhaske and G.Y. Rohokale
24	Thermo Gravimetric Analysis Study of *Caesalpinia Bonducella* Leaves Powder	Shirish S. Pingale,Nirmala R. Kakade, Lahu R. Akolkar, Ankush R. Akolkar'

MICROWAVE ASSISTED SYNTHESIS OF PIPERAZINE NUCLEUS CONTAINING AZOLES

H. N. Akolkarand B. K. Karale*
P.G. Dept. of Chemistry, Radhabai Kale MahilaMahavidyalaya,
Ahmednagar- 414001.
E-Mail: bkkarale@yahoo.com

Abstract

Piperazine nucleus containing 1,3,4-thiadiazole, 1,2,4-triazole derivatives were synthesized by using MWI. All the synthesized compounds were characterized with the help of spectral techniques.

Keywords: Piperazine, Azole, Microwave irradiation.

Introduction

Piperazines, an important six membered heterocycle having two nitrogen atoms in the ring.Piperazines are an important class of compounds with biological activities like anthelmintic[1], α_1-adrenergic receptor blockers[2] and antibacterial[3]. Arylpiperazine derivative shows remarkable activity in neuropathic pain without sedative side effect[4]. Some important marketed drugs are Ranolazine (antifungal)[5], Amaxapine (antidepressant)[6], Buspirone (antidepressant)[7] etc.

1,3,4-Thiadiazole scaffold occurs in drugs such as Sulfametoxazole (sulfonamide antibiotic), acetazolamide (carbonic anhydrase inhibitors), ceftezole (cephalosporin antibiotic) etc. 1,3,4-Thiadiazoles show various biological activities like antibacterial[8], antioxidant[9], antifungal[10], antidepressant[11], anti-inflammatory[12].1,2,4-Triazoles have exhibited various biological activities like antifungal[13], antibacterial[14], hypoglycemic[15], analgesic[16], anti-tumor[17] and antimicrobial[18].

In previous study, we have synthesized piperazine nucleus containing 1,3,4-thiadiazole and 1,2,4-triazole derivatives by conventional method[19]. MWI is being increasingly usedin organic chemistry for synthesis because it allows faster and more selectivereactions with good yields to occur under milder conditions incomparison with conventional methods[20].

Therefore activities associated with piperazine, triazoles, thiadiazoles and advantages of MWI method over conventional methods promted us to synthesizepiperazine nucleus containingazoles.

Scheme-1:

स्वावलंबी शिक्षा यही हमारा ब्रीद – कर्मवीर

रयत शिक्षण संस्था संचालित

महाराजा जिवाजीराव शिंदे महाविद्यालय, श्रीगोंदा

जिला – अहमदनगर (महाराष्ट्र) पिन ४१३७०१

Accredited at B Grade by NAAC (CGPA : 2.93)

हिंदी एवं मराठी विभाग तथा सावित्रीबाई फुले पुणे विश्वविद्यालय, पुणे नियोजन व विकास विभाग के संयुक्त तत्वावधान में आयोजित

द्वि – दिवसीय राष्ट्रीय संगोष्ठी दि. २-३ फरवरी, २०१८

"हिंदी व मराठी साहित्यातील संतांची परंपरा आणि त्यांचे साहित्य"

प्रमाणपत्र

"हिंदी एवं मराठी संत साहित्य परंपरा और उसकी उपादेयता"

प्रमाणपत्र दिया जाता है कि, प्रा./डॉ./श्री./श्रीमती आंबेकर वसीम फातेमा राधाबाई काळे महिला महा. अहमदनगर ने राष्ट्रीय संगोष्ठी में बीजभाषक / सत्र अध्यक्ष / विशेष अतिथि / विषय प्रवर्तक / प्रपत्र पाठक / प्रतिभागी के रुप में सक्रिय सहयोग दिया तथा संगोष्ठी की गरिमा बढ़ाई।

डॉ. योगिता रांधवणे संयोजक, मराठी विभाग	डॉ. राजेंद्र ठाकरे अध्यक्ष, मराठी विभाग	प्रा. देवेंद्र बहिरम समन्वयक, हिंदी विभाग	प्रा. नारायण हिरडे अध्यक्ष, हिंदी विभाग	डॉ. ज्ञानदेव म्हस्के प्रधानाचार्य

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 UGC Approved Sr.No. 62759 *Vidywarta*® February 2018 Special Issue 01

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता

संपादक मंडल

मुख्य संपादक

प्रा.बहिरम देवेंद्र (हिंदी) डॉ. योगिता रांधवणे (मराठी)

सहायक संपादक

प्रा.नारायण हिरडे डॉ. राजेंद्र ठाकरे

डॉ. नीतिन थोरात प्रा. बापु देवकर

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vaidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors

	श्री संदीप उल्हाळकर – डॉ. राजेंद्र ठाकरे	
40.	मराठी संत कवयित्री वाङ्‌मयीन डॉ. संगीता व्यंकटराव मोरे	231
41	हिन्दी संत साहित्य - विविध विमर्श (संत कबीर के विशेष संदर्भ में) अंबेकर वसीम फातेमा अब्दुल अजीज	235
42	कश्मीर की संत परंपरा और ललद्यद आबिदा अहम्मद एलेन	246
43	हिंदी संत साहित्य की प्रासंगिकता (संत कबीर के विशेष संदर्भ में) प्रा. बी. आर. दळवी	250
44	भारतीय संत काव्य का ऐतिहासिक और सामाजिक परिदृश्य प्रा. बहिरम देवेंद्र मगनभाई	254
45	हिन्दी संतकाव्य में माधुर्य–भक्ति बंशी लाल	257
46	हिंदी संत काव्य और मानव मूल्य डॉ. भरत शेणकर,	261
47	'कबीर : एक समाज सुधारक' संजय कुमार	268
48	कबीर और नामदेव का समाजोन्मुख पक्ष डॉ. भाऊसाहेब नवनाथ नवले	271
49	कबीर और संत तुकाराम के नारी संबंधी विचार डॉ. भास्कर उमराव भवर	275
50	''जायसी के काव्य में विविध आयाम'' भिमाशंकर लक्ष्मण गायकवाड	280
51	हिंदी और मराठी संत साहित्य का तुलनात्मक अध्ययन प्रा. अनिता विश्वनाथ चौधरी	284
52	हिन्दी संत साहित्य की प्रासंगिकता डॉ. महेश पटेल	287
53	भारतीय संत साहित्य का तुलनात्मक अभ्यास (हिन्दी, मराठी और गुजराती संदर्भ में) डॉ. मनीष पटेल	290
54	"प्राचीन ग्रंथों एवं संतों की वाणी में अभिव्यक्त नारी विमर्श" डॉ. दिपक कला विश्वासराव पाटील	296
55 .	" संत कबीर के दोहों की इक्कीसवीं सदी में प्रासंगिकता" डॉ. के. डी. बागुल	301
56	सन्त साहित्य पर जैन दर्शन का प्रभाव डॉ पूनम शर्मा	304
57	हिंदी संत साहित्य की प्रासंगिकता प्रा.डॉ.पवन नागनाथराव एमेकर	308
58	हिंदी और मराठी संत साहित्य में व्यक्त प्रगतिशील चेतना प्रा.डॉ. रणजीत जाधव	311
59	"कबीर काव्य की उपादेयता" प्रा.डॉ.गोकुलदास सोनू ठाकरे	314

42

हिन्दी संत साहित्य - विविध विमर्श

(संत कबीर के विशेष संदर्भ में)

अंबेकर वसीम फातेमा अब्दुल अजीज
प्राध्यापिका राधाबाई काळे महिला महाविद्यालय
अहमदनगर (महाराष्ट्र)
मो. नं. ८०८७६४४५०५

हमारा भारत देश सांस्कृतिक मूल्यों से संपन्न एक ऐसा पुरातन देश है जहाँ आदिकाल अर्थात पिछले हजारों वर्षों से विविध धर्म और जातियों के लोग परस्पर सद्‌भावना, सहयोग और मेलजोल से अपना जीवन बिताते आ रहे हैं। इसी पार्श्वभूमि पर हमारे देश की " विविधता में एकता" वाली संस्कृति का निर्माण हुआ है। इस विशाल देश के विविध प्रांतों में बसनेवाले लोगों के अनुरुप विविध भाषा और बोलियों का प्रचलन होने के कारण यहाँ प्रचुर मात्रा में अनेक भाषाओं में साहित्य उपलब्ध है। वास्तव में साहित्य यह समाज का प्रक्षेपण होने के कारण प्रत्येक साहित्यकार को अपने आसपास के परिवेश में जो कुछ दिखाई देता है और वह प्रत्यक्ष अनुभव प्राप्त करता है, उसे ही अपने साहित्य के माध्यम से प्रस्तुत करने का वह प्रयत्न करता है। लेकिन यह जानलेना भी जरुरी है कि साहित्य के निर्माण में साहित्यकार की निजी संवेदना और जीवनानुभव के साथ ही अपने समय की सामाजिक, धार्मिक, राजनीतिक, आर्थिक तथा समग्र रुपसे परंपरागत सांस्कृतिक परिस्थितियों का प्रभाव भी उल्लेखणीय होता है।

हिन्दी भाषा और साहित्य के संदर्भ में ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक परंपरा की दृष्टि से विद्वानों ने उसे प्रमुख चार कालखण्डों में क्रमिक विकास के आधार पर बाँटा है। १. आदिकाल, २. भक्तिकाल, ३. मध्यकाल तथा ४. आधुनिक काल- साहित्यिक विशेषता के आधार पर भक्तिकाल का दो शाखाओं में विभाजन माना जाता है- १. सगुण भक्ति शाखा, २. निर्गुण भक्ति शाखा। पुन्हा इन दो शाखाओं से विशिष्ट सम्प्रदाय भी जुडे हुए है। आलेख रुप में इसे इस तरह प्रस्तुत किया जाता रहा है-

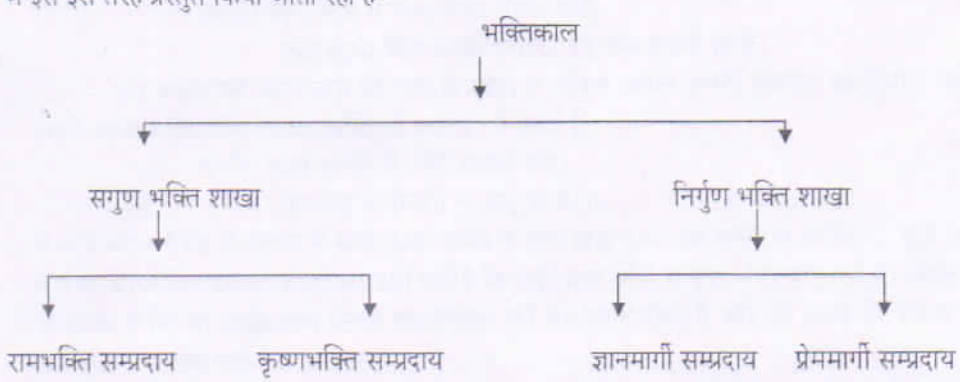

संत साहित्य का संबंध 'भक्तिकाल' से है और संत कबीर निर्गुण भक्ति सम्प्रदाय के प्रतिनिधि कवि माने जाते हैं। भक्तिकाल की सामाजिक परिस्थिति का अवलोकन करें तो हमें पता चलता है कि यह युग वासतव में विदेशी आक्रमणकारों का युग था। विदेशी शासकों ने हमारे देश में विदेशी धर्म को फैलाने का प्रयत्न किया था। जिसकें कारण भारतीय जनता निराशा का जीवन बिता रही थी। उस समय समाज दो प्रमुख वर्गो में बँटा हुआ था। एक उच्च वर्ग शासकों और सत्ताधारियों का था तो दूसरा वर्ग शासित आम जनता का था। शासकों का जीवन विलासितापूर्ण था और शासितों का जीवन अत्यंत अभावग्रस्त और दुखपूर्ण था। ऐसी जटिल परिस्थिति में शासक और शासित में समन्वय स्थापित करके आपसी सहयोग से जीवन जीने का मार्ग संतों ने प्रदान किया। जिसके फलस्वरुप गरीब जनता में जीवन जगने के प्रति उमंग और आस्था निर्माण हुई और देशभर में मानवता तथा शांति प्रस्थापित हुई। संतों का यही कार्य उनके जीवन की अमूल्य निधि है। सामाजिक न्याय यह कबीर के व्यक्तित्त्व की पहचान है।

संत कबीर ने निर्गुण उपासना के द्वारा लोगों को मुक्तिमार्ग पर लाने का प्रयत्न किया है। कबीर यह केवल एक कवि ही नहीं बल्कि यह कहना उचित होगा कि वे समाजसुधारक पहले और बाद में कवि हैं। उनका साध्य समाजसुधारणा और साधन काव्य है। उन्होंने अपनी कविता को सामाजिक सुधार का माध्यम बनाया। उन्हें सामाजिक जीवन का प्रत्यक्ष अनुभव था इसीलिए वे केवल हिन्दी साहित्य में ही नहीं बल्कि विश्व-साहित्य में अमर हो गए। उनके विचार-दर्शन का आधार 'ज्ञान' था। लेकिन यह ज्ञान मात्र पुस्तकी- ज्ञान नहीं है बल्कि आत्म-ज्ञान है जो आत्मा को परमात्मा से मिलाने और जोडने का कार्य करता है। इसी लिए वे कहते है-

पोथी पढि-पढि जग मुआ पंडित भया न कोई
ढाई आछर प्रेम का, पढे सो पंडित होई।

कबीरदास ने धर्म के नाम पर हिन्दु-मुसलमानों की परस्पर विरोधी भावनाओं का भी खुलकर विरोध किया है। वे कहते हैं-

हिन्दु कहे मोहि राम पियारा, तुरक कहे रहमाना,
आपस में दोऊ लरि-लरि मुए, मरम न कोहु जाना।

कबीर एकेश्वरवादी थे। उन्होंने हमेशा निर्गुण, निराकार एक ईश्वर की आराधना की है। उन्होंने हमेशा मानवतावाद को बढावा दिया है। उनका मानना था कि ईश्वर तो मन में ही है। उसे बाहर देखने की आवश्यकता नहीं है। लेकिन उसे पाने के लिए मोह तथा माया का त्याग करना आवश्यक है। वे कहते हैं-

जल में कुंभ, कुंभ में जल, बाहर भीतर पानी,
फूटा कुंभ, जल जलही समाना, इए तथ्य कहयौं ज्ञानी।

संत कबीर यह अपने नाम की तरह ही महान थे लेकिन उन्होंने अपनी महानता का ढिंढोरा नहीं पीटा बल्कि अपने आपको एक सीधा-साधा व्यक्ति ही कहा है। वे कहते हैं-

कबीरा खडा बाजार में, माँगे सबकी खैर।
ना काहू से दोस्ती, ना काहू से बैर।।

वे स्वयं कहते हैं कि मैं बाजार में खडा हुआ, लोगों के बीच खडा हुआ एक साधारण व्यक्ति हूँ। मुझे किसी से दोस्ती है न बैर है। लेकिन इसका केवल यह अर्थ नहीं है कि उन्हें आम लोगों से कुछ लेना-देना नहीं है। बल्कि एक अर्थ यह भी संभव है कि जो उनके साथ दोस्ती का व्यवहार करे वह उनके दोस्त हैं और जो उनसे बैर रखना चाहे तो उनसे उन्हें कुछ लेना-देना नहीं है।

संत कबीर ने जिन प्रमुख विषयों को अपने काव्य के माध्यम से लोगों के सामने रखा है उनका विवेचन इस प्रकार किया जा सकता है-

१. **गुरु की महिमा :** संत कबीर का मानना है कि गुरु के बिना जीव माया के बंधन में रहता है। संत कबीर ने गुरु का स्थान गोबिन्द अथवा भगवान के समान बताया है। वे कहते हैं-

गुरु गोविन्द तो एक हैं, दूजा है यहू आकार।
आपा मेट जीवन मरै, तो पावै करतार।।

अर्थात अपना सर्वस्व गुरु को अर्पित कर देने से ही परब्रह्म के शुध्द अर्थात अपना सर्वस्व गुरु को अर्पित कर देने से ही परब्रह्म के शुध्द स्वरुप के दर्शन होते हैं। संत कबीर की स्पष्ट धारणा है कि सत्गुरु अनन्त महिमावाला तथा उपकारक है -

सतगुरु की महिमा अनंत, अनंत किया उपकार।
लोचन अनंत उघाडिया, अनंत दिखावणहार।।

गुरु की कृपा को आवश्यक मानते हुए कबीरदास कहते हैं कि एक शिष्य तभी सफल हो सकता है जब उसे गुरु -कृपा प्राप्त हो जाए। सत्गुरु सुतार की भाँति अपने शिष्य के अवगुणों का नाश करते हुए उसे सोने की भाँति खरा और निर्मल बनाता है- आभार प्रदर्शित करते हुए वे कहते हैं-

पूरे सूँ परचा भया, सब दुख मेल्या दूरी।
निर्मल कीन्हीं आत्मा, ताथैं सदा हजूरी।।

२. **संतसंगति** : संत कबीर ने सत्यंगति को भक्ति का मूलाधार स्वीकार किया है। इसी के साथ कुसंगति के त्याग की धारणा पुष्ट की है। सत्संगति यह मनुष्य के आत्मसंयम में सहायक होती है। संगति का प्रभाव चरित्र पर विशेष पडता है। कबीरदास कहते हैं-

कबीरा तन पंछी भया, जहां मन तहे उडि जाए।
जो जैसी संगति करे, तो तैसे फल खाए।।

३. **जातिव्यवस्था** : कबीर के समय में जाति-व्यवस्था अत्यंत विकृत रुप में समाज में व्याप्त थी। कबीरदास का मानना है कि कोई भी व्यक्ति जन्म से ही श्रेष्ठ नहीं होता बल्कि उसकी श्रेष्ठता का आधार उसके सतकर्म होते हैं। वे उच्च जातिगत वर्चस्व को नकारते हैं और समानता, उदारता का मार्ग दिखाते हैं। संत कबीर का विश्वास था कि प्रेम का ढाई अक्षर पढने वाला ही पंडित है। हिप्दुओं और मुसलमानों में व्यापत जातीय विद्वेष पर तीव्र व्यंग करते हुए कबीरदास ने सभी को एक ही ज्योति से उत्पन्न बताया है-

एक बूँद एकै मल मूलत, एक चाम एक गूदा।
एक जोति से सब उत्पनां, कौन ब्राह्मन कौन सूदा।।

सुख के भोगी लोगों पर व्यंग करते हुए कबीर कहते हैं-

सुखिया सब संसार है, खावै और सोवै।
दुखिया दास कबीर है, जागै और रोवै।।

४. **बाहयाडंबर** : संत कबीर सही अर्थो में साम्प्रदायिक संकीर्णता के विरुध्द थे। उन्होंने वेदपाठ, छुआछूत, मूर्तिपूजा इ. धार्मिक आडंबरों का विरोध किया हैं - उनकी दृष्टि में धर्म मिथ्या है। इसीलिए उन्होंने हिन्दुओं और मुसलमानों में प्रचलित कर्मकांडों का विरोध किया है। समाज में व्याप्त अनेक प्रकार के अंधविश्वासों को कबीर ने नकारते हुए हमें सामाजिक यथार्थ को समझने की चेष्टा प्रदान की है। अपनी मृत्यु के माध्यम से उन्होंने स्पष्ट किया है कि मुक्ति के लिए भक्ति आवश्यक है न कि विशिष्ट स्थान। वे कहते हैं-

जो काशी तन तजै कबीरा तो रामहिं कहा निहोरा रे ।

५. **जगत्** : कबीर ने भौतिक जगत् को असत् माना है। यह स्वप्नवत् और सारहीन होते हुए भी वास्तविक दिखलाई पडता है। इसकी उलझन में फंसकर ही मनुष्य अपने परम सत्य को भूल जाता है और अनेक प्रकार के दुख सहता है-

दुनिया भांडा दुख का, भरी मुहां मुहं भूष।
अदया अलह राम की, कुर हैं ऊंजी कूष।।

संत कबीर भौतिक संसार की नश्वरता, निस्मारता को व्यक्त करने के लिए उसे 'सेमल के फूल' कागज की पुडिया, हार, नैहर आदि शब्दों से संबोधित करते हैं -

यह ऐसा संसार है, जैसा सैंबल फूल।
दिन इस के व्योहार को, झूठे रंगी न भूलि।
यह संसार हार करि जानूं, सबको बणिजन आया।

६. माया : लगभग सभी संतों ने माया की विनाशकारिता के संकेत दिये हैं। माया एक ऐसी शक्ति है जो ब्रह्म के अस्तित्व को भुलाकर मनुष्य को सांसारिक ऐश्वर्यो से लिप्त करती हुई उसे विकारयुक्त बना देती है। कबीर ने माया को बहुरुपिणी, डाइन, ठगिनी, मोहिनी इ. नामों से पुकारा है। क्योंकि इसके चंगुल में फंसा मनुष्य अनेक बंधनों में बंध जाता है। संत कबीर की दृष्टि में माया दुख और संताप का ऐसा वृक्ष है जिससे शीतल छाया की प्राप्ति नहीं होती-

माया तरवर त्रिविध का, शाखा दुख संताप।
सीतलता सुपिनै नहीं, फल फीको तनि ताप।।

कबीर की दृष्टि में गुरु कृपा से ही माया-जाल से छुटकारा हो सकता है-

कबीर माया मोहिनी जैसी मीठी खांड।
सतगुरु की कृपा भई, नहीं तो करती भांड।।

सारांश रुप में हम कह सकते हैं कि कबीर का कृतित्व बहु आयामी है। विषय की विविधता के साथ मार्मिकता और आध्यात्मिकता की उच्चता रहते हुए जीवन के प्रत्यक्ष व्यवहार की सत्यता भी है। इसीलिए संत कबीर एक महान कवि और विचारक हैं।

सहाय्यक संदर्भ ग्रंथ सुची :

१. कबीर - एक पुनर्मूल्यांकन - संपादक डॉ. बलदेव वंशी
२. संत कबीर - अगरचंद नाहटा - जयपुर, सन १९५० ई.
३. कबीर - आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदी - बम्बई १९५५
४. कबीर ग्रंथावली, सं. श्यामसुंदर दास
५. संत कबीर - डॉ. रामकुमार वर्मा
६. कबीर साहित्य की परख - परशुराम चतुर्वेदी - इलाहाबाद